

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Koester de autonomie van de burgerlijke sfeer

De eenentwintigste eeuw wordt de eeuw van het burgerschap. Dat burgerschap moet echter wel worden heruitgevonden. De burger is, ook in de CDA-retoriek, te veel een instrument geworden om bezuinigingen op te vangen. Maar als burgers een verlengstuk zijn van een calculerende overheid, wordt het eigene van burgers, hun menselijke waardigheid, vrijheid en creativiteit, vermalen. In plaats van voortdurend te wijzen op 'eigen verantwoordelijkheid' is het prikkelender om beter zichtbaar te maken wat er al aan goeds gebeurt in de samenleving, hoe vele burgers in vele vormen verantwoordelijkheid nemen voor anderen en gemeenschappelijke belangen.

door Pieter Jan Dijkman

De auteur is hoofdredacteur van *Christen Democratische Verkenningen*.

GANDHI TROK EENS, OM DE HARTEN TE WINNEN van de bevolking voor zijn strijd om de onafhankelijkheid van India, door het land. Bij een dorp aankomend, stonden de bewoners hem juichend op te wachten. Na een warme welkomstgroet veranderde de houding van de dorpingen en begonnen zij te klagen. 'Wij wachten hier al tien jaar op een waterput die ons door de overheid is beloofd.' 'Wat!' riep Gandhi, en hij gebaarde naar een omstander: 'Haal een schop voor mij.' De man kwam niet veel later terug met een schop. 'Hier', zei Gandhi. Hij pakte de schop, zette hem in de grond en begon een put te graven. 'Zo doen we dat. Wij vormen de overheid.'

De moraal van dit verhaal is actueel. 'Burgerschap' is de afgelopen tien jaren een populaire term geworden in bestuurlijk en politiek Nederland. Lange tijd ging het over een verondersteld gebrek aan goed burgerschap.

‘Koning Burger’ was te mondig geworden, zijn rol was gemarginaliseerd tot klant en consument, laat staan dat hij een schop ter hand zou nemen.¹ De laatste jaren is echter een nieuwe, positievere tendens zichtbaar. Burgers worden door overheden en politieke partijen van harte aangemoedigd om actief de samenleving vorm te geven, dus om zelf een waterput te graven. In verkiezingsprogramma’s wordt verwachtingsvol gesproken over ‘geëngageerd burgerschap’ (CDA), ‘sociaal burgerschap’ (PvdA), ‘internationaal burgerschap’ (D66), ‘verantwoordelijk burgerschap’ of ‘participierend burgerschap’ (ChristenUnie). Het burgerschap als panacee voor maatschappelijke problemen.

Wat betekent het nog precies dat het CDA een appel wil doen op ‘de verantwoordelijke samenleving’? Is ‘de burger’ niet vooral een instrument geworden om de hervorming van de verzorgingsstaat op zich te nemen, om noodzakelijke bezuinigingen op te vangen? En wordt daarmee nog wel recht gedaan aan de mens als zelfstandig, creatief en vrij persoon?

VOORONDERSTELLINGEN VAN HET APPEL

Het CDA heeft sinds zijn oprichting altijd een beroep willen doen op verantwoordelijke burgers, op ‘de mensen van goede wil’. Dat bleek al wel uit de naam: Christen-Democratisch Appèl: geen partij, geen unie, maar een appel. Met andere woorden: niet naar binnen gericht, maar op de ander, naar buiten. Daarmee viel het bestaansrecht van het CDA feitelijk al samen met de verbinding die het wil aangaan met burgers om samen te zoeken naar het goede voor de samenleving.

Het christendemocratisch appel gaat uit van een aantal vooronderstellingen. In de eerste plaats veronderstelt het dat mensen van nature sociale wezens zijn. Als wij proberen het goede leven vorm te geven, doen we dat met anderen. In het begrijpen van onszelf en de wereld zijn we zelfs op anderen aangewezen. Volgens de Franse filosoof Paul Ricoeur wordt de politiek dan ook gedragen door een ethisch verlangen om met en voor anderen het goede leven te leiden in rechtvaardige instituties.²

In de christendemocratie is de samenleving geen verzameling van mensen die toevallig samenwonen, maar de vrucht van samenwerking, wederzijdse verantwoordelijkheid en onderlinge betrokkenheid. Een goed functionerende economie, gezonde overheidsfinanciën en sociale voorzieningen zijn daarbij wezenlijk, maar ze mogen nooit een doel op zichzelf zijn. Het doel van christendemocratische politiek is altijd geweest om mensen in hun gezin, hun omgeving en samenwerkingsverbanden tot hun recht te laten komen (gerechtigheid), opdat zij in verantwoordelijkheid naar vermogen een bijdrage leveren aan de samenleving, omzien naar

elkaar en bouwen aan een perspectiefrijke toekomst voor onze kinderen (gedeelde verantwoordelijkheid, rentmeesterschap).

Een tweede vooronderstelling van het appel is het inzicht dat goed samenleven niemand uitsluit. De christendemocratie wil dan ook een beroep doen op alle mensen die naar vermogen een bijdrage willen leveren aan het bonum commune, aan iets wat groter is dan zichzelf; op mannen en vrouwen, op gelovigen en niet-gelovigen, op allochtonen en nieuwkomers. De opstellers van het *Rapport grondslag en politiek handelen* uit 1978, feitelijk het eerste program van uitgangspunten van het CDA, benadrukten al dat het appel niet op een specifieke groep was gericht: ‘Dit beroep moet niet alleen “de eigen parochie” overtuigen, maar moet ook zo geschieden, dat zij die zich niet zo bewust als christenen aanduiden, zich daardoor aangesproken weten.’³

Het idee dat niemand mag worden uitgesloten, klinkt vanzelfsprekend, maar dat is het niet. Het opent een radicaal perspectief: het betekent dat een samenleving waarin voor bepaalde mensen of groepen geen plek is, incompleet en onvolmaakt is. Piet Steenkamp, erevoorzitter en de geestelijk vader van het CDA, brengt de woorden van de nieuwe paus, Franciscus, in herinnering toen hij vanaf het balkon op het Sint-Pietersplein, net nadat hij door het conclaaf verkozen was, zei: ‘Ik wil mijn zegen aanbieden aan deze stad, de wereld, en aan alle mannen en vrouwen van goede wil.’ Steenkamp: ‘Zo hebben we ook het Christen-Democratisch Appèl bedoeld: een partij die een beroep doet (...) op alle mensen die zich willen inzetten voor het goede in de samenleving.’⁴

In de derde plaats is het appel gebaseerd op de gedachte dat de ander daadwerkelijk iets te zeggen en iets in te brengen heeft. Dat betekent dat we oog moeten hebben voor het kleine – in ieder mens kan het goede

*Het appel doorbreekt cynisme.
Een appel wordt immers alleen
gedaan in het vertrouwen
dat er dankzij de samenwerking
met de ander iets goeds
kan gebeuren*

beginnen en opbloeien. Daarmee doorbreekt het appel een cynisch denken. Een appel wordt immers alleen gedaan in het vertrouwen dat er dankzij de samenwerking met de ander iets goeds of iets nieuws kan gebeuren.

Erik Borgman betoogt in dit verband dat het subsidiariteitsbeginsel om een praktische en theoretische heruitvinding vraagt. Het valt niet

samen met het sterk gejuridificeerde begrip dat men ervan heeft, maar het is een uitdrukking van een maximalistische visie op de menselijke waardigheid: er zijn in mensen mogelijkheden verborgen die zij nog niet heb-

ben laten zien, maar die zij moeten kunnen ontwikkelen. ‘Mensen wordt onrecht aangedaan indien ze worden beschouwd als elementen die naar believen kunnen worden ingezet om de samenleving op te bouwen volgens een vaststaand, door een beperkte groep ontwikkeld bouwplan. Alle mensen zijn geroepen om niet alleen medebouwers, maar ook medearchitecten te zijn van een samenleving die het goede leven vormgeeft waarop zij gericht zijn en waarvan zij kunnen leven.’⁵

In de vierde plaats veronderstelt het appel het empathisch vermogen om in te gaan op wat de ander zegt of wat de situatie vraagt, dus om het vermogen je te verbinden en te committeren.⁶ Dat kan onrustig maken. Het appel ‘strookt niet met “onze belangen”’, heette het al in het *Rapport grondslag en politiek handelen*.⁷ Het leven in de polis is echter alleen mogelijk als politici en bestuurders basale maar belangrijke deugden als luisteren, vertrouwen en vergeven steeds opnieuw ontwikkelen en uitoefenen.

HET VERWEESDE MIDDENVELD

Het tij lijkt mee te zitten voor christendemocraten. Steeds meer Nederlanders vinden tegenwoordig dat burgers meer eigen verantwoordelijkheid moeten nemen,⁸ en ze handelen daar ook naar. Er is een hausse aan particuliere initiatieven te zien, buiten de overheid of het klassieke maatschappelijke middenveld om. Mondige, goed opgeleide burgers gaan zelf wel aan de knoppen zitten als iets niet bevalt, of ze zoeken medestanders met wie ze maatschappelijke problemen daadwerkelijk te lijf kunnen gaan. Jos de Blok ergerde zich aan ‘de professionalisering van het management’ in de jaren negentig en nam het initiatief tot Buurtzorg Nederland, de snelst groeiende thuiszorgorganisatie: geen managers en weg met het overbodige papierwerk. Hans van Putten zag met eigen ogen hoe de zorg rond zijn zoon Thomas bureaucratiseerde en hoe het systeem het steeds won van de individuele behoeften, en richtte zelf de Thomashuizen op, een kleinschalige woonvorm voor acht volwassenen met een verstandelijke beperking. Fred Beekers werd geraakt door de ontmoetingen met eenzame mensen en zette Resto VanHarte op, een ontmoetingsplek in de wijk die mensen in contact brengt met elkaar.⁹

Overheden en politieke partijen zijn inmiddels overtuigd van de waarde van dit soort goede initiatieven. Van links tot rechts zoeken ze vitaliteit in de sfeer waar christendemocraten die altijd al zochten, namelijk in het domein buiten de staat of de markt, in de sfeer van de burgers zelf.

Uit de geschiedenis blijkt wel hoe waardevol het eigen initiatief van burgers in het maatschappelijke domein altijd al is geweest. Vanaf het einde van de negentiende eeuw was er in de Nederlandse samenleving veel

ruimte voor het oppakken van maatschappelijke taken door particulier initiatief. Kerken en religieuze groeperingen hadden een centrale rol bij het lenigen van armoede. Ziekenhuizen werden opgezet door verenigingen van barmhartigheid. De volkshuisvesting is begonnen als particulier initiatief: in 1850 werd vanuit de Amsterdamse kring van het Réveil de eerste woningbouwvereniging opgericht. Het bekendste voorbeeld is het Nederlandse onderwijssysteem. Burgers van verschillende levensbeschouwelijke en pedagogische oriëntaties hadden de kans om hun eigen scholen op te richten. Ouders konden hun kind naar een school sturen die aansloot bij hun opvoeding, en er werkten docenten die zich herkenden in wat de ouders wilden. Zo ontstond een kwalitatief hoogwaardig schoolsysteem.

Al vrij snel in de twintigste eeuw kwamen de organisaties op dit klassieke middenveld echter in de greep van de overheid. Ze groeiden uit tot steeds groter wordende molochten, die onder een ingrijpende statelijke controle kwamen te staan. Deze verstatelijking is ondanks alle privatisering, verzelfstandiging en marktwerking in de laatste helft van de twintigste eeuw, alleen nog maar uitgebreid, aldus Paul Frissen.¹⁰ De keerzijde was dat de maatschappelijke verankering ernstig werd verzwakt. Zorginstellingen, woningcorporaties en scholen zijn niet meer van burgers zelf. Ze zijn grootschalige overheidsbureaucratieën geworden – soms in een marktjasje. De behoefte aan professionalisering kwam vooral tot uitdrukking in de drastische toename van protocollen, richtlijnen, schaalvergroting en efficiencydenken. Met alle negatieve gevolgen van dien. ‘Amarantis’ en ‘Vestia’ zijn vooral de wrange illustraties van de verweesdheid van het oude middenveld en de verbroken verbinding met burgers.

De Nederlandse overheid verzuimde intussen te definiëren wat ‘publieke belangen’ zijn. Zonder een ‘overkoepelende visie’ ging ze het pad van privatisering en verzelfstandiging op, constateert Roel Kuiper, voorzitter van de Parlementaire Onderzoekscommissie Privatisering/Verzelfstandiging Overheidsdiensten. Sterker nog, ze is zelf in de greep gekomen van de dominante logica van een versmalde economische rationaliteit: de ‘ideologie van de markt’.¹¹

Bij deze logica hoort een impliciet mensbeeld: dat van de mens als succesvolle probleemoplosser, individualistische zelfontplooiër en zelfstandig en rationeel handelend wezen dat zijn eigen toekomst vormgeeft.¹² We kunnen van mening zijn dat het in het onderwijs zou moeten draaien om *Bildung*, dus dat scholen en docenten aan jonge mensen waarden als luisterbereidheid en oprechtheid dienen bij te brengen, maar de nadruk in het onderwijs ligt toch steeds meer op ‘nut’ en op kennisverwerving binnen de normen van meetbaarheid – niet voor niets worden ‘nuttige’ vakken als Engels en wiskunde als ‘kernvakken’ aangeduid en laten ministers van

Onderwijs met enige regelmaat weten dat ons onderwijs essentieel is ‘om onze internationale concurrentiekracht te versterken’. Daarmee zijn onderwijsorganisaties, mede onder invloed van de overheid, vooral voorwerp van objectiverende rationalisering geworden.

EERHERSTEL VAN DE BURGER

De eenentwintigste eeuw wordt de eeuw van het burgerschap. Dat burgerschap moet echter wel worden heruitgevonden. Vooralnog zijn de verweesdheid van het klassieke middenveld en de noodzakelijke bezuinigingen op de arrangementen van de verzorgingsstaat de belangrijkste redenen voor de zoektocht naar de participatie van de burger in termen van ‘burgerkracht’ en ‘actief burgerschap’. Het is de vraag of daarmee recht wordt gedaan aan het eigene van burgers en aan de menselijke waardigheid.

In de oorspronkelijke betekenis was het maatschappelijk middenveld een broedplaats en vindplaats van vrijheid en creativiteit, in de vorm van debat, waardepluralisme en het articuleren van alternatieve ideeën over de inrichting van de samenleving. Als maatschappelijke organisaties een verlengstuk worden van een calculerende overheid, worden de vrijheid en creativiteit echter vermalen.

Gabriël van den Brink betoogde onlangs in CDV dat het de elite aan ‘liefde voor het volk’ ontbreekt. Bestuurders en politici denken dat het volk cynisch is geworden en alleen maar aan zijn eigenbelang denkt. In feite hebben ze echter de eigen liberale ideologie, waarbij in termen van markt en strijd wordt gedacht, ten onrechte op het volk zelf geprojecteerd. De hedendaagse burger is helemaal niet cynisch en wil zich wel degelijk nog aan hogere idealen binden. Het hogere is niet verdwenen, het verschijnt alleen in andere gedaanten – niet meer in de verbondenheid met God of met het instituut kerk, maar in meer horizontale gestalten, in de inzet voor een leefbare buurt, voor goede doelen of het behoud van de natuur. Door de inzet voor een hoger doel dat mensen bindt op gemeenschappelijke belangen en idealen, wordt er volop samengewerkt.¹³

De politiek verwacht burgers echter nog steeds met burgerlijke individualisten, die voornamelijk veiligheid en zekerheid willen. In de klassieke traditie, reeds vertolkt door denkers als Montesquieu en Tocqueville, gaat burgerschap echter om het weerstaan van macht. Zo bezien is burgerschap vooral een idee over vrijheid: het recht om zelf het goede leven vorm te geven; om zelf te bepalen of er een geloof wordt aangehangen en uitgedragen en, zo ja, welk dan; om het recht om een eigen mening te hebben.¹⁴ In die traditie werden burgers niet gereduceerd tot een instrument van beleid, maar werden ze beschouwd als unieke, creatieve en vrije personen, die pas

ten volle tot hun recht komen in relatie met anderen, zonder tussenkomst van welke politieke macht dan ook. De christendemocratie heeft altijd willen aansluiten bij deze klassieke opvatting van burgerschap.

AUTONOMIE VAN DE BURGERLIJKE SFEER

De wijze waarop de overheid burgers aanspreekt, werkt niet meer. Evelien Tonkens en Imrat Verhoeven laten in dit CDV-nummer zien dat het eigenverantwoordelijkheidsvertoog van de Nederlandse overheid vooral negatieve gevoelens oproept: wij hebben ons slechte burgers betoond omdat we onze publieke plichten onvoldoende zijn nagekomen.¹⁵ Paul Dekker argumenteert dat van het hameren door de politiek en de overheid op meer ‘eigen verantwoordelijkheid’ geen grotere participatie te verwachten is. Wie niets doet, zal niet snel door een verwijtende oproep worden gestimuleerd, en wie wel wat doet, zal gesterkt worden in het vermoeden er alleen voor te staan. Volgens Dekker kan dat de participatie even bevorderen (‘als ik het niet doe, doet niemand het’), maar op termijn ‘wordt het een bron van frustratie en passiviteit’.¹⁶

Politiek en bestuur zullen een nieuwe houding moeten gaan aannemen nu er steeds meer initiatieven van mensen zelf komen, die buiten de overheid en het klassieke middenveld om gaan. ‘De politiek’ zou niet meer zozeer opgevat moeten worden als de vormgever van de samenleving, maar veeleer als verlengstuk van de maatschappij: ze zou als het ware een nieuw verbond kunnen aangaan met alle mensen van goede wil en op een creatieve manier kunnen meebewegen met de vele goede initiatieven.

Dat betekent in de eerste plaats dat de autonomie van de burgerlijke sfeer ten volle erkend en gerespecteerd zou moeten worden. De cruciale vraag is of de politiek het publieke domein werkelijk aan de burger terug durft te geven, zonder specifieke verwachtingen van zelfredzame en verantwoordelijke bur-

gers. Ook het CDA zal op dit punt tot inkeer moeten komen. De afgelopen jaren zijn in de Tweede Kamer wisselend instrumenten gehanteerd uit de gereedschapskist van de staat of de markt. De dichotomie in het debat is te weinig doorbroken met een eigen, christendemocratisch geluid door radicaal te kiezen voor de samenle-

ving.¹⁷ Ja, het maatschappelijk middenveld is losgezongen van burgers. Maar het CDA is zelf ook vervreemd geraakt van het middenveld.

Het zou mogelijk moeten zijn om de verlegenheid met het maatschap-

Ja, het maatschappelijk middenveld is losgezongen van burgers. Maar het CDA is zelf ook vervreemd geraakt van het middenveld

pelijk middenveld te doorbreken en het verdwenen middenveld weer maatschappelijk verantwoord te maken. Woningcorporaties, ziekenhuizen, universiteiten die vooral bezig zijn met hun eigen voortbestaan – het is onwenselijk, onverteerbaar en in strijd met hun bezielde oorsprong. Een radicale reinigungsactie is gewenst; halfzachte oplossingen werken niet.¹⁸ Wetgeving zou een mogelijkheid zijn, maar wellicht ook een keurmerk. Waarom zou een woningcorporatie of een universiteit die zich loyaal betoont met een aantal wezenlijke zaken (zoals de participatie van burgers of klanten, het vakwerk van de professional, geen overbodige bureaucratie, geen buitensporige beloningen) niet zo'n keurmerk kunnen krijgen? Grote, anonieme conglomeraten op het middenveld zouden opengebrosen moeten worden. De roc-reuzen Albeda College en Zadkine in Rotterdam overwegen nu op te gaan in kleinere, gespecialiseerde 'mbo-colleges', bijvoorbeeld voor techniek en zorg, met zelfstandige besturen. Dat zijn veelbelovende initiatieven die van harte steun van christendemocraten verdienen.

In de tweede plaats vraagt een 'verbond met de mensen van goede wil' om een terughoudende overheid. Als de overheid wil dat de samenleving zaken zelf oppakt, betekent dat vooral dat de overheid minder moet gaan doen. 'Ruimte geven aan de samenleving' – of het nu om maatschappelijke organisaties of om particuliere initiatieven gaat – hoeft geen holle frase te zijn. De verzorgingsstaat is juridisch tamelijk dichtgeregeld en omgeven met bureaucratische beslommingen. Wie zorg wil verlenen moet aan tal van regels voldoen.¹⁹ De overheid zou overbodige regels zo veel mogelijk kunnen wegnemen, om zo de vele bloemen in de samenleving te laten bloeien. Uitgebreide procedures, overleggen en overbodig papierwerk helpen de 'doeners' die hun buurt willen verbeteren bepaald niet verder.

In de derde plaats doet de wijze van aanspreken van burgers ertoe. De politiek zou veel vaker dan nu kunnen onderkennen wat er reeds aan het goede in de samenleving zelf aanwezig is. De samenleving is immers vitaler dan politici vaak suggereren. Zou het daarom niet verstandiger zijn om beter zichtbaar te maken hoe hedendaagse burgers in groten getale en in vele vormen al verantwoordelijkheid nemen voor anderen en voor gemeenschappelijke belangen? Vrijwillige participatie moet vooral een eigen verantwoordelijkheid blijven, maar inspirerende voorbeelden kunnen wel in het zonnetje worden gezet.²⁰ En wijkverbeteraars zouden met rugdekking en een 'steunpilaar' of 'beschermer' vanuit de lokale overheid uit de wind gehouden kunnen worden.²¹

Het CDA heeft zich bij het appel op de verantwoordelijke samenleving altijd sterk vereenzelvigd met de instituties van het maatschappelijk middenveld. De partij moet echter een nieuw denken ontwikkelen, nu deze instituties sterk zijn verstatelijkt of deels zijn opgegaan in de markt, en

nu steeds meer initiatieven van mensen zelf komen, buiten de overheid of het middenveld om.²² Het past als vanzelfsprekend bij de christendemocratie om radicaal te kiezen voor de samenleving en te staan voor de autonomie van de burgerlijke sfeer. De christendemocratie is immers de enige politieke stroming die dit denken met beginselen als subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring heeft verinnerlijkt. Om die reden moet de christendemocratie de vitale samenleving willen beschermen tegen de instrumentalisten die voor eigen gewin burgers tot ‘verantwoordelijkheid’ aanzetten.²³ ‘De burgers’ zijn het waard.

Noten

- 1 Vgl. Ted van de Wijdeven, *Doe-democratie. Over actief burgerschap in stadswijken*. Delft: Eburon, 2012, pp. 9 en 10.
- 2 Zie het artikel van Gert-Jan van der Heiden in dit CDV-nummer.
- 3 Christen-Democratisch Appèl, *Rapport grondslag en politiek handelen*. Den Haag: CDA, 1978, p. 24.
- 4 Zie het gesprek met Piet Steenkamp in dit CDV-nummer.
- 5 Zie het artikel van Erik Borgman in dit CDV-nummer.
- 6 Vgl. Jan Prij, ‘Over zelfgenoegzame harken en het inlevingsvermogen van partners’, in: VNO-NCW, *Vernieuwende partnerschappen. Bilderbergconferentie 2013*. Den Haag: VNO-NCW, 2012, pp. 47-66, pp. 60-61.
- 7 Christen-Democratisch Appèl 1978, p. 24.
- 8 Vic Veldheer, Jedid-Jah Jonker, Lonneke van Noije en Cok Vrooman (red.), *Een beroep op de burger. Minder verzorgingsstaat, meer eigen verantwoordelijkheid?* Den Haag: SCP, 2012.
- 9 Zie de gesprekken met Jos de Blok, Hans van Putten en Fred Beekers in dit CDV-nummer.
- 10 Zie het artikel van Paul Frissen in dit CDV-nummer.
- 11 Zie het artikel van Roel Kuiper in dit CDV-nummer.
- 12 Vgl. Jacques de Visser, *Onderkennen wat beschikbaar is. Een niet zo nieuwe taak voor onze tijd*. Budel: Damon, 2000, p. 38.
- 13 Pieter Jan Dijkman en Jan Prij, ‘Het ontbreekt de politieke elite aan “liefde voor het volk”’. In gesprek met Gabriël van den Brink’, in: Erik Borgman, Pieter Jan Dijkman en Paul van Geest (red.), *Het christelijke in de Nederlandse politiek* (CDV Herfst 2012). Amsterdam: Boom, 2012, pp. 71-79. Vgl. Gabriël van den Brink (red.), *De Lage Landen en het hogere. De betekenis van geestelijke beginselen in het moderne bestaan*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2012.
- 14 Zie de artikelen van Paul Frissen en van Ringo Ossewaarde en Roshnee Ossewaarde-Lowtoo in dit CDV-nummer.
- 15 Zie het artikel van Evelien Tonkens en Imrat Verhoeven in dit CDV-nummer.
- 16 Zie het artikel van Paul Dekker in dit CDV-nummer.
- 17 Zie het artikel van Willem van Leeuwen in dit CDV-nummer.
- 18 Zie de boekrecensie van Gerrit de Jong in dit CDV-nummer.
- 19 Zie het artikel van Albert Jan Kruiter in dit CDV-nummer.
- 20 Zie het artikel van Paul Dekker in dit CDV-nummer.
- 21 Zie de artikelen van Ted van de Wijdeven en Annemarth Idenburg in dit CDV-nummer.
- 22 Het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA deed in 2006 al een poging om nauwer aansluiting te vinden bij maatschappelijke vernieuwers en particuliere initiatieven. Vgl. Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Gezocht: maatschappelijke vernieuwers. Gewonden: de ondernemer; de burger en de professional; het gezin*. Den Haag: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, 2006.
- 23 Zie het artikel van Rien Fraanje in dit CDV-nummer.